

Κριτική της κυρίαρχης αναπτυξιακής αντίληψης για τη σχέση κοινωνίας και φύσης: Η περίπτωση των πολιτικών προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος

Από τη φύση της, η οικολογία επιτρέπει μια συνεχή κριτική των δραστηριοτήτων των ανθρώπων εντός των οικοσυστημάτων.

Paul Sears

(Οικολογία: Μια ανατρεπτική επιστήμη, 1964)

Η ιστορική εξέλιξη των πολιτικών προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος

Οι προστατευόμενες περιοχές αποτελούν τη βασική στρατηγική προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος. Η ιδέα των προστατευόμενων περιοχών γεννήθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα στις ΗΠΑ και το μοντέλο των αμερικάνικων εθνικών πάρκων αποτέλεσε το πιο διαδεδομένο μοντέλο προστασίας σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα. Περίπου μέχρι το 1970, η δημιουργία τους αντανakλούσε μία ιδεολογία «προστατευτισμού» βασισμένη στη διατήρηση της «άγριας φύσης» με βάση αισθητικά και ηθικά κριτήρια. Αυτή η πολιτική δημιουργίας απομονωμένων καταφυγίων οδήγησε σε έναν μηχανιστικό διαχωρισμό ανάμεσα στη «συνηθισμένη» φύση, η οποία μπορεί να θυσιαστεί, και στη φύση η οποία αξίζει να διατηρηθεί (Fabiani 1985). Παρά την ιδεαλιστική αντίληψη της «παρθένας» φύσης, προσφιλούς στις φασιστικές ιδεολογίες του προηγούμενου αιώνα, το παράδειγμα των προστατευόμενων περιοχών βασίστηκε σε μια συντηρητική ιδεολογία μιας αρνητικής σχέσης της κοινωνίας με τη φύση και αναδύθηκε σε ένα ιστορικό πλαίσιο εδραίωσης του καπιταλισμού, ραγδαίας αστικοποίησης, εκβιομηχάνισης και επέκτασης των συνόρων που οδήγησε στην καταστροφή φυσικών οικοσυστημάτων. Η δημιουργία προστατευόμενων περιοχών περιλάμβανε συχνά τη βίαιη εξορία γηγενών πληθυσμών, την εξυπηρέτηση συγκεκρι-

Η Ε. Αποστολοπούλου είναι μεταδιδακτορική ερευνήτρια στον Τομέα Οικολογίας του Τμήματος Βιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

μένων οικονομικών συμφερόντων και την ικανοποίηση των «ψυχαγωγικών αναγκών» των κυρίαρχων τάξεων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το Εθνικό Πάρκο Γέλλουστόουν στις ΗΠΑ, το οποίο εγκαθιδρύθηκε το 1872, λίγο μετά τον αμερικάνικο εμφύλιο πόλεμο και πριν από το τέλος μιας καταστροφικής σειράς «Ινδιάνικων Πολέμων» που σκοπό είχαν την καθυπόταξη της αυτονομίας των Ινδιάνων. Η ίδρυσή του οδήγησε στην εκδίωξη των γηγενών πληθυσμών και το θάνατο εκατοντάδων Ινδιάνων. Παράλληλα, η νομοθεσία του καθορίστηκε από τα συμφέροντα της Northern Pacific Railroad Company η οποία επιδίωκε να κατασκευάσει έναν εμπορικό δρόμο που να διασχίζει τη Δύση και να διατηρήσει το μονοπώλιο της χρήσης του (Abakerli 2001). Αντιστοίχως, οι αυστηρά προστατευόμενες περιοχές (game reserves) στην αποικιακή Αφρική αποτέλεσαν θέρετρα για αριστοκράτες που ήθελαν να διατηρήσουν μια εκδοχή του βικτωριανού κράτους των «σπόρτσμαν» πολύ μετά αφού αυτό είχε εξαφανιστεί στην πατρίδα τους (Adams 2004· Neumann 1996) και ήταν βασικό υποστήριγμα της βρετανικής αποικιακής πολιτικής.

Τη δεκαετία του 1970 οι προστατευόμενες περιοχές επεκτάθηκαν και στις χώρες της Λατινικής Αμερικής ενώ ο αριθμός τους διεθνώς σχεδόν διπλασιάστηκε. Η ιστορική συγκυρία δεν είναι τυχαία. Οι οικολογικές επιπτώσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης και η οικονομική κρίση του 1973 έδωσαν πνοή σε επιστημονικές δημοσιεύσεις που εστίαζαν στην επικείμενη οικολογική κρίση καθώς και σε ριζοσπαστικά οικολογικά κινήματα. Την ίδια περίοδο εμφανίζεται η έννοια της αειφόρου ανάπτυξης ενώ η αδυναμία μιας υπαρκτής πολιτικής που να μπορεί να επιλύσει τα περιβαλλοντικά προβλήματα και να απαντήσει στα οικολογικά κινήματα (Hajer 1995) οδηγεί στην ανάδυση του οικολογικού ζητήματος ως αυτοτελούς μετώπου της κοινωνικής και πολιτικής διαπάλης.

Σήμερα υπάρχουν περισσότερες από 100.000 προστατευόμενες περιοχές οι οποίες καλύπτουν πάνω από το 12% της χερσαίας επιφάνειας της γης. Το σημερινό ηγεμονικό ιδεολογικό πλαίσιο διαμόρφωσης της πολιτικής προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος συνίσταται στη βούληση απόδειξης της συμβατότητας ανάμεσα στην ανάπτυξη και την προστασία καθώς και στην ικανότητα του καπιταλισμού να την εξασφαλίσει. Σε αυτό το πλαίσιο οι έννοιες της αειφόρου ανάπτυξης, του οικολογικού εκσυγχρονισμού και της συμμετοχικής διακυβέρνησης αποτελούν τις βασικές ιδέες γύρω από τις οποίες οργανώνεται ο επίσημος διάλογος.

Οι περισσότεροι νεοκλασικοί οικονομολόγοι κατανοούν την αειφόρο ανάπτυξη ως την ανάπτυξη στην οποία η κατανάλωση παραμένει αμείωτη στο χρόνο χωρίς να διευκρινίζουν αν καθορίζεται από το φυσικό κεφάλαιο ή από φυσικά όρια (Vlachou 2005). Η θεωρία του οικολογικού εκσυγχρονισμού, η οποία άρχισε να αναδύεται στις αρχές του 1980, κινούμενη στο ίδιο πνεύμα με την αειφόρο ανάπτυξη, επιδιώκει να αναλύσει τον τρόπο με τον οποίο οι σημερινές κοινωνίες οργανώνουν τους θεσμούς τους ώστε να αντιμετωπίσουν τις περιβαλλοντικές κρίσεις ενώ η αγορά, η περαιτέ-

ρω εκβιομηχάνιση και η τεχνολογία θεωρούνται οι «εκσυγχρονιστικές» δυνάμεις που θα οδηγήσουν στην αειφορία (Hajer 1995· Mol/Spaargaren 2000). Αν η έννοια της αειφόρου ανάπτυξης έχει απολέσει την αρχική της «αίγλη», αυτό δεν ισχύει για τη θεωρία του οικολογικού εκσυγχρονισμού η οποία αποτελεί σήμερα προεξέχουσα νεοφιλελεύθερη θεωρία και μια από τις κυρίαρχες θεωρίες στην περιβαλλοντική κοινωνιολογία. Η ευρεία επικράτησή της γίνεται εμφανής μέσα από την κυριαρχία της άποψης ότι η περιβαλλοντική προστασία αποτελεί δυνητική πηγή για ανάπτυξη, άποψη η οποία καταδεικνύει τη σαφή συγγένεια της έννοιας με αυτή της αειφόρου ανάπτυξης. Η αντίληψη αυτή συνοδεύεται από την παραδοχή ότι ο «οικολογικός ορθολογισμός» θα προκύψει από τον «οικολογικό διαφωτισμό» των υπαρχόντων θεσμών και όχι από ριζοσπαστικά οικολογικά κινήματα (Clark/York 2005). Δεν είναι τυχαίο ότι όταν η συζήτηση διεξάγεται στο πλαίσιο των παραπάνω εννοιών είναι προσανατολισμένη κυρίως σε ζητήματα «αποδοτικότητας», και αυτό γιατί το εν λόγω κριτήριο δημιουργεί σημείο συνάντησης των ανησυχιών περιβαλλοντολόγων, επιχειρήσεων και κρατών. Πολλές περιβαλλοντικές οργανώσεις ενστερνίζονται αυτό το συναινετικό πλαίσιο συζήτησης διότι υπόσχεται να καταστήσει την περιβαλλοντική προστασία «ελκυστική» σε κυβερνήσεις και επιχειρήσεις των οποίων η συνεργασία απαιτείται ώστε οι οργανώσεις να πετύχουν τους στόχους τους (Hajer 1995).

Ο σκοπός του παρόντος άρθρου είναι η κριτική αποτίμηση της κυρίαρχης αναπτυξιακής αντίληψης για τη σχέση κοινωνίας και φύσης όπως διαμορφώνεται από τον ιστορικά συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής και εκφράζεται από τις πολιτικές προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος (ευρωπαϊκό δίκτυο Natura 2000 – οδηγία 92/43, σύμβαση για τη διατήρηση της βιοποικιλότητας κ.λπ.) από τη σκοπιά της μαρξιστικής πολιτικής οικολογίας. Σημειώνουμε ότι το ζήτημα της συνεισφοράς του μαρξισμού στην οικολογική προβληματική αποτελεί το αντικείμενο μιας πλούσιας και αντιφατικής βιβλιογραφίας σε βαθμό που να επισκιάζει σημαντικά τις αντίστοιχες συζητήσεις για οποιονδήποτε άλλο θεωρητικό (Foster 1999).

Η αγορά ως λύση των περιβαλλοντικών προβλημάτων

Κεντρικό σημείο της αναπτυξιακής ιδεολογίας αποτελεί η πεποίθηση ότι οι δυνάμεις της αγοράς μπορούν να επιλύσουν τα περιβαλλοντικά προβλήματα και, στην περίπτωση των πολιτικών προστασίας, να εμποδίσουν την απώλεια της βιοποικιλότητας. Κλασικούς τρόπους έκφρασης τής εν λόγω αντίληψης αποτελούν οι επικλήσεις στην αναγκαιότητα ενσωμάτωσης της φύσης στην αγορά διαμέσου της κοστολόγησής της, της περαιτέρω εμπορευματοποίησης των φυσικών πόρων και της απόδοσης ιδιωτικών ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων σε επιμέρους «κομμάτια» του φυσικού περιβάλλοντος.

Στην περίπτωση των προστατευόμενων περιοχών, η τάση αυτή εκφράζεται μέσα από προτάσεις για εμπορευματοποίηση του τοπίου και της «περιβαλλοντικής εμπειρίας» και οδηγεί στο φαινόμενο η διοίκηση των περιοχών αυτών να στρέφεται σε συνεργασίες με τη βιομηχανία, πρωτίστως την τουριστική. Δεν είναι τυχαίο ότι τα τελευταία 30 χρόνια η κοστολόγηση των περιβαλλοντικών υπηρεσιών έχει αναχθεί σε ταχύτατα αναπτυσσόμενη περιοχή έρευνας στα οικονομικά του περιβάλλοντος. Όπως αναφέρουν οι υποστηρικτές αυτών των προσεγγίσεων –αμυνόμενοι απέναντι στις κριτικές για χυδαία κοστολόγηση του περιβάλλοντος– ο βασικός σκοπός τους είναι «να εκφραστεί με οικονομικούς όρους το αποτέλεσμα μιας αλλαγής των παροχών των οικοσυστημικών υπηρεσιών σε σχέση με άλλες υπηρεσίες», να υπολογιστεί δηλαδή εάν αλλά και πόσο είναι διατεθειμένοι να πληρώσουν οι «καταναλωτές» για να διατηρήσουν το φυσικό περιβάλλον σε σχέση με άλλα «προϊόντα» (Randall 2002). Στο ίδιο πνεύμα εντάσσονται και οι έρευνες που αφορούν τις οικονομικές ωφέλειες των προστατευόμενων περιοχών για τα οικιστικά συμφέροντα. Οι Pejchar *et al.*, σε άρθρο τους στο δημοφιλές επιστημονικό περιοδικό *Conservation Biology*, αναφέρουν ότι το πιο άμεσο όφελος είναι η μείωση του κόστους των απαιτούμενων υποδομών για τη στήριξη μιας δεδομένης ανάπτυξης και ότι η Εθνική Ένωση Κατασκευαστών Κατοικιών στις ΗΠΑ υπολόγισε πως ένα μέσο αναπτυξιακό συγκρότημα σε περιοχή που προστατεύεται κοστίζει 34% λιγότερο, ενώ κατοικίες που γειτνιάζουν με προστατευόμενες περιοχές εμφανίζουν τις μεγαλύτερες αυξήσεις στην αξία τους. Παρ' όλα αυτά, η συγκεκριμένη ανάπτυξη εκτιμάται ότι «ενέχει έναν ορισμένο βαθμού ρίσκου» διότι «η προστασία οικολογικών αρετών μπορεί να εξαλείψει τις δυνητικά καλύτερες θέσεις για την κατασκευή κατοικιών [sic]» (Pejchar *et al.* 2007). Αντιστοίχως, η αντιμετώπιση της πρόσβασης στην αναψυχή ως εμπορεύσιμου προϊόντος αναγνωρίζεται ως «κερδοφόρος αγορά εν εξελίξει», ενώ η προώθηση του οικοτουρισμού και η επικράτηση των αισθητικών κριτηρίων ως κατάλληλων για την «αξιολόγηση» της φύσης οδηγούν στην τουριστική υπερεκμετάλλευση περιοχών του «αναπτυσσόμενου» (Neumann 1998) αλλά και του «αναπτυγμένου» κόσμου με χαρακτηριστικά τα υπερχοστολογημένα «φυσικά» τοπία στην αμερικανική Δύση. Όπως τονίζει ο McCarthy (2002), οι παραπάνω τάσεις οδηγούν στο μαρασμό παραδοσιακών οικονομιών ενώ συνήθως σχεδιάζονται ενάντια στη θέληση των τοπικών πληθυσμών.

Η αδυναμία των παραπάνω προσεγγίσεων να συνδυάσουν την ανάπτυξη με την προστασία του περιβάλλοντος επιβεβαιώνεται από όλο και περισσότερες επιστημονικές έρευνες. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Millennium Ecosystem Assessment, η οποία συντάχθηκε από 1.400 επιστήμονες από 95 χώρες ανέφερε ότι οι αλλαγές στη βιοποικιλότητα εξαιτίας της ανθρωπίνης δραστηριότητας ήταν τα τελευταία 50 χρόνια ταχύτερες από οποιαδήποτε άλλη περίοδο στην ανθρώπινη ιστορία. Με βάση παγκόσμια στοιχεία, το Living Planet Index καταγράφει μια σταθερή μείωση περίπου 40% στη μέση αφθονία των φυτικών και ζωικών ειδών ανάμεσα στο 1970 και στο 2000. Αν και η

απώλεια της βιοποικιλότητας αποτελεί ένα μόνο μέτρο της περιβαλλοντικής αλλαγής εντούτοις θεωρείται από τους επιστήμονες μία από τις σοβαρότερες οικολογικές προκλήσεις της εποχής (Secretariat of the Convention of Biological Diversity 2006).

Παρά τις διαφορές μεταξύ των μαρξιστικών προσεγγίσεων, σχεδόν όλες μοιράζονται την πεποίθηση ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής όχι μόνο αδυνατεί να επιφέρει συνολικές λύσεις αλλά είναι και πρωτίστως υπεύθυνος για τα περιβαλλοντικά προβλήματα. Η κεντρική αιτία είναι ο στόχος της καπιταλιστικής παραγωγής, δηλαδή η γενικευμένη παραγωγή εμπορευμάτων, σε συνδυασμό με τον εγγενή ανταγωνιστικό χαρακτήρα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Καθοριστικής σημασίας αποτελεί η κατανόηση ότι ο κάτοχος των μέσων παραγωγής, εκμεταλλευόμενος την εργατική δύναμη, ιδιοποιείται την υπεραξία η οποία παράγεται κατά την εργασιακή διαδικασία και επομένως στόχος της παραγωγής δεν είναι η ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών αλλά η απόκτηση κέρδους (Μπιτσάκης 1997). Η κεφαλαιοκρατική εμπορευματική παραγωγή επιδιώκει τη συσσώρευση και τη μεγέθυνση ως αυτοσκοπό, για την επίτευξη του οποίου ωθείται πρωτίστως από τις επιχειρηματικές ανάγκες (Φόστερ 2003). Στη διαδικασία αυτή η αξία χρήσης των προϊόντων αποκτά εντελώς δευτερεύουσα σημασία¹. Όπως εξηγεί ο Μαρξ (1867: 2002) «στην εμπορευματική παραγωγή η αξία χρήσης δεν είναι καθόλου το πράγμα <qui on aime pour lui meme>. Εδώ γενικά παράγονται αξίες χρήσης μόνο επειδή και εφόσον αποτελούν υλικό υπόστρωμα, φορείς της ανταλλακτικής αξίας. Και ο κεφαλαιοκράτης μας νοιάζεται για δυο λογίων πράγματα. Πρώτα, θέλει να παράγει μια αξία χρήσης που να έχει ανταλλακτική αξία, ένα είδος που προορίζεται για πώληση, ένα εμπόρευμα. Και δεύτερο, θέλει να παράγει ένα εμπόρευμα που η αξία του να είναι μεγαλύτερη από το άθροισμα των αξιών των εμπορευμάτων που απαιτήθηκαν για την παραγωγή του [...]. Θέλει να παράγει όχι μόνο μια αξία χρήσης, αλλά ένα εμπόρευμα, όχι μόνο αξία χρήσης μα αξία, και όχι μόνο αξία, μα και υπεραξία». Στο ίδιο πνεύμα, διαβάζουμε από τον Ένγκελς (1886: 2001) ότι «οι μεμονωμένοι καπιταλιστές, που ελέγχουν την παραγωγή και την ανταλλαγή δεν ενδιαφέρονται παρά μόνο για το πιο άμεσο χρήσιμο αποτέλεσμα των ενεργειών τους. Αλλά και αυτό το χρήσιμο αποτέλεσμα [...] περνά ολοκληρωτικά σε δεύτερο πλάνο. Μοναδικό κίνητρο γίνεται το κέρδος που πρόκειται να επιτευχθεί με την πώληση». Η «εμμονή», όπως τη χαρακτηρίζει ο Sweezy (2004), με τη συσσώρευση κεφαλαίου διαχωρίζει τον καπιταλισμό από την αναπαράστασή του από την ορθόδοξη οικονομική θεωρία ως ενός απλού συστήματος ικανοποίησης των ανθρώπινων αναγκών ενώ παράλληλα οδηγεί στην αντιμετώπιση του φυσικού περιβάλλοντος ως «μέσου υλοποίησης του υπέρτατου σκοπού του κέρδους και της μεγαλύτερης συσσώρευσης κεφαλαίου». Σε αυτό το χαρακτηριστικό έγκειται και η διαφορά της καπιταλιστικής οικολογικής κρίσης σε σχέση με την περιβαλλοντική υποβάθμιση που προκαλούσε η ανθρώπινη δραστηριότητα πριν από την εμφάνιση του καπιταλισμού (Magdoff 2002).

Η εργασιακή-παραγωγική σχέση του ανθρώπου προς τη φύση διαμεσολαβείται από τις σχέσεις παραγωγής, και στις συνθήκες κυριαρχίας της ιδιωτικής ιδιοκτησίας υπερερεί η υπερεκμετάλλευση τόσο της φύσης όσο και του εργαζομένου. Η ουσία της μαρξικής κριτικής διατυπώνεται στα παρακάτω αποσπάσματα από το *Κεφάλαιο* (1867: 2002): «κάθε πρόοδος στην κεφαλαιοκρατική γεωργία είναι πρόοδος όχι μόνο στην τέχνη της εκμετάλλευσης του εργαζομένου αλλά και στην τέχνη απογύμνωσης του εδάφους [...] Η κεφαλαιοκρατική παραγωγή δεν αναπτύσσει συνεπώς την τεχνική και το συνδυασμό της διαδικασίας της κοινωνικής παραγωγής, παρά μόνο εξαντλώντας ταυτόχρονα τις δύο πηγές απ' όπου αναβλύζει κάθε πλούτος». Επίσης, στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* (1978) διαβάζουμε: «η μεγάλη βιομηχανία και η γεωργία που ασκείται με βιομηχανικό τρόπο δρουν από κοινού [...] το βιομηχανικό σύστημα στο χωριό αποδυναμώνει τους εργάτες, ενώ η βιομηχανία και το εμπόριο από την πλευρά τους προμηθεύουν στη γεωργία τα μέσα για την εξάντληση του εδάφους»². Στις προηγούμενες προτάσεις εντοπίζονται στοιχεία που συγκροτούν τη θεωρία του Μαρξ περί μεταβολικής ρωγμής, ένα κεντρικό στοιχείο της οικολογικής μαρξικής ανάλυσης που έχει επεκταθεί από σύγχρονους του Μαρξ θεωρητικούς (βλ. Foster 1999· 2000α· Magdoff 2002· Clausen/Clark 2005). Η έννοια της ρωγμής στη μεταβολική σχέση ανάμεσα στους ανθρώπους και τη γη επιλέχθηκε ώστε να περιγραφεί η υλική αποξένωση των ανθρώπων μέσα στην καπιταλιστική κοινωνία από τις φυσικές συνθήκες που συγκροτούν τη βάση της ύπαρξής τους. Όπως εξηγεί ο Μαρξ (1844: 1975) «δεν είναι η ένωση της ζωντανής και δραστήριας ανθρωπότητας με τις φυσικές, ανόργανες συνθήκες της μεταβολικής της ανταλλαγής με τη φύση [...] η οποία απαιτεί εξήγηση [...] αλλά ο διαχωρισμός ανάμεσα σε αυτές τις ανόργανες συνθήκες της ανθρωπίνης ύπαρξης και αυτή τη δραστήρια ύπαρξη, ένας διαχωρισμός που προϋποτίθεται μόνο στη σχέση της μισθωτής εργασίας και του κεφαλαίου». Η συμβολή του μαρξισμού στην οικολογική σκέψη είναι σημαντικό να εξεταστεί σε σχέση με τη δεύτερη Γεωργική Επανάσταση³ που συνέβαινε εκείνη την εποχή (βλ. Μαρξ 1892: 1973). Όπως αναλύει ο Foster (1999) οι αλλαγές στην παραγωγικότητα του εδάφους θα αποτελούσαν ένα συνεχές θέμα στη μαρξιστική σκέψη το οποίο θα συνδυαζόταν τελικά με την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο η καπιταλιστική γεωργία υπονομεύει τις συνθήκες της εδαφικής παραγωγικότητας. Έτσι, στα μετέπειτα έργα τόσο του Μαρξ όσο και του Ένγκελς έμφαση θα δινόταν στην εκμετάλλευση της φύσης με την έννοια της αποτυχημένης διατήρησης των συνθηκών αναπαραγωγής της και συνολικά στην περιβαλλοντική κριτική του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής⁴. Επεκτείνοντας τον παραπάνω προβληματισμό ο Foster (2000β) εξηγεί ότι οι οικολογικές κρίσεις του καπιταλισμού παίζουν δύο μορφές: (α) κρίσεις συσσώρευσης του κεφαλαίου που βασίζονται σε ανισορροπίες ανάμεσα στις υλικές απαιτήσεις του κεφαλαίου και τις φυσικές συνθήκες παραγωγής των πρώτων υλών και (2) μια γενικότερη κρίση στην ποιότητα της ανθρωπίνης-κοινωνικής ανά-

πτυξης, η οποία πηγάζει από τις διαταραχές στην κυκλοφορία των πρώτων υλών που γενικεύονται από τον καπιταλιστικό διαχωρισμό πόλης και χωριού.

Η καταλήστευση των φυσικών πόρων απειλεί συνολικά την ύπαρξη της ανθρωπίνης κοινωνίας, γεγονός που μπορεί να προωθήσει μέτρα περιβαλλοντικής προστασίας συμβατά με μη δομικές αλλαγές. Αυτό δεν σημαίνει ότι μόλις η οικολογική καταστροφή μεταφραστεί σε οικονομική κρίση για το σύστημα θα τεθεί σε λειτουργία κάποιος μηχανισμός «διόρθωσης» που θα επιβάλλει συνολικά την οικολογική αναδιοργάνωση. Αν και οι οικολογικές κρίσεις αναδεικνύουν το θέμα της διατήρησης του συστήματος, οι νόμοι κίνησης τού είναι αντιθετικοί σε κάθε ουσιαστική οικολογική προσέγγιση (Φόστερ 2003). Εδώ είναι κρίσιμο να ληφθεί υπ' όψιν η ικανότητα του συστήματος να εκμεταλλεύεται και να επεκτείνει την περιβαλλοντική κρίση χωρίς να αποδέχεται φυσικά ή κοινωνικά όρια (βλ. και Μαντότο 1996)⁵.

Επιπροσθέτως, καθοριστικής σημασίας είναι η μαρξική ανάλυση που αφορά την ελεύθερη (δωρεάν) ιδιοποίηση των φυσικών και κοινωνικών συνθηκών του κεφαλαίου. Χαρακτηριστικά διαβάζουμε στο *Κεφάλαιο* (1867: 2002): «σε αυτή την τάξη ελεύθερα ιδιοποιημένων συνθηκών της καπιταλιστικής παραγωγής βρίσκουμε όλα τα μέσα παραγωγής που παρέχονται από τη φύση χωρίς ανθρώπινη συνεισφορά [...] φυσικά στοιχεία [...] που δεν εισάγονται στην παραγωγή ως συστατικά του κεφαλαίου αλλά σαν ένα δωρεάν δώρο της φύσης στο κεφάλαιο, που σημαίνει σαν ένα δωρεάν δώρο της παραγωγικής δύναμης της φύσης στην εργασία, η οποία παρ' όλα αυτά εμφανίζεται ως η παραγωγικότητα του κεφαλαίου όπως κάθε άλλη παραγωγικότητα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής» (Μαρξ 1894: 1978). Η έννοια της «δωρεάν ιδιοποίησης» αποσαφηνίζει την αντίθεση ανάμεσα στις πραγματικές πηγές του πλούτου (φύση και κοινωνική εργασία) και την καπιταλιστική αναγωγή του πλούτου στον αφηρημένο κοινωνικό χρόνο εργασίας (Burkett 1999). Σημειώνουμε ότι ο μαρξισμός έχει δεχθεί κριτικές –κυρίως από τη λεγόμενη «οικομαρξιστική» τάση– αναφορικά με το ότι η εργασιακή θεωρία της αξίας δεν αναγνωρίζει αξία στη φύση. Τη συμβολή όμως τόσο της φύσης όσο και της εργασίας στη δημιουργία αξιών χρήσης –επομένως και κοινωνικού πλούτου– την αναγνωρίζει ξεκάθαρα ο Μαρξ (1891: 1994) όπως φαίνεται στο απόσπασμα που ακολουθεί: «Η εργασία δεν είναι η πηγή κάθε πλούτου. Η φύση είναι εξίσου η πηγή των αξιών χρήσης (και από αξίες χρήσης αποτελείται βέβαια ο εμπράγματος πλούτος!), όπως και η εργασία, που η ίδια είναι μονάχα η έκφραση μιας φυσικής δύναμης, της ανθρώπινης εργατικής δύναμης». Το ότι ο Μαρξ τοποθέτησε την ουσία της αξίας στην αφηρημένη εργασία αποτελεί εν συντομία το αποτέλεσμα της μαρξιστικής ανάλυσης τής ιστορικά συγκεκριμένης καπιταλιστικής παραγωγής. Το συγκεκριμένο ζήτημα είναι σαφές και στα γραπτά του Ένγκελς (2001) όπου διαβάζουμε: «η εργασία, λένε οι οικονομολόγοι, είναι η πηγή κάθε πλούτου. Και είναι πραγματικά τέτοια –πλάι στη φύση, που της δίνει το υλικό που το μετατρέπει σε πλούτο». Η ουσία της συζήτησης έγκειται

στο ότι, σύμφωνα με τον ορισμό του Μαρξ, το κεφάλαιο ιδιοποιείται ελεύθερα συνθήκες της παραγωγής, όποτε τέτοιες συνθήκες συμβάλλουν στην καπιταλιστική παραγωγή αξιών χρήσης χωρίς να προσθέτουν στη συνολική αξία των παραγόμενων εμπορευμάτων (Burkett 1999). Δεδομένου ότι η ουσία της αξίας είναι απαραίτητως ο χρόνος εργασίας, οι συνθήκες που ιδιοποιούνται ελεύθερα δεν πρέπει να είναι προϊόντα της ανθρώπινης εργασίας, όπως στην περίπτωση που περιγράφεται στο ακόλουθο απόσπασμα: “είναι λοιπόν εντυπωσιακά ξεκάθαρο ότι τα μέσα παραγωγής δεν μεταφέρουν ποτέ περισσότερη αξία στο προϊόν από αυτή που χάνουν τα ίδια κατά τη διάρκεια της εργασιακής διαδικασίας διαμέσου της καταστροφής της δικής τους αξίας χρήσης. Εάν ένα τέτοιο μέσο δεν έχει καμία αξία για να τη χάσει, εάν με άλλα λόγια δεν είναι το προϊόν ανθρώπινης εργασίας, δεν μεταφέρει αξία στο προϊόν. Βοηθάει στη δημιουργία αξίας χρήσης χωρίς να συνεισφέρει στη δημιουργία ανταλλακτικής αξίας» (Μαρξ 1867: 2002). Συνεπώς, το γεγονός ότι η αξία εκφράζει ανεπαρκώς τις φυσικές συνθήκες συνιστά αντίφαση του καπιταλισμού και όχι της μαρξιστικής ανάλυσης (Burkett 1999), ενώ αντιστοίχως ο καπιταλισμός είναι που υποτιμά την «αξία» της φύσης περιορίζοντάς τη σε μια συνθήκη συσσώρευσης κεφαλαίου. Αντιθέτως, η μαρξιστική ανάλυση μπορεί να συμβάλλει στη διερεύνηση των δυνατοτήτων της κοινωνίας για μια μη εκμεταλλευτική κοινωνικοποίηση του φυσικού πλούτου μέσα από μη εκμεταλλευτικές σχέσεις παραγωγής. Η ελεύθερη ιδιοποίηση των φυσικών πόρων δεν χρειάζεται να υπαινίσσεται καταστροφική ιδιοποίηση εφόσον ο τρόπος χρήσης εξαρτάται από τη συγκεκριμένη κοινωνικοοικονομική οργάνωση που καθοδηγεί την εν λόγω χρήση⁶.

Οι απόψεις περί κοστολόγησης του φυσικού περιβάλλοντος υπονοούν ότι οι ανταλλακτικές αξίες μπορούν να «διορθωθούν», ώστε να λαμβάνουν υπ’ όψιν τις αξίες χρήσης της φύσης, και σε τελική ανάλυση ισοδυναμούν με την άρνηση της βασικής αντίθεσης ανάμεσα στην ανταλλακτική αξία και την αξία χρήσης, ανάμεσα στις υλικές και κοινωνικές απαιτήσεις της συσσώρευσης του κεφαλαίου και αυτές μιας πραγματικά ανθρώπινης, κοινωνικής και οικολογικής ανάπτυξης. Οδηγούν έτσι στον ισχυρισμό ότι οι οικολογικές και άλλες ανθρώπινες-κοινωνικές αξίες χρήσης μπορούν να κοστολογηθούν, διατηρώντας παράλληλα αναλλοίωτο το ρόλο τους στην ανθρώπινη-κοινωνική εξέλιξη και εντέλει καταλήγουν να αποδεχτούν ότι ο καπιταλισμός δεν είναι μια ταξικά αντιφατική και ιστορικά περιορισμένη μορφή παραγωγής.

Η οικολογία «χωρίς τάξη»

Η μη αναγνώριση της ταξικής πλευράς των πολιτικών προστασίας και της ανισότιμης κατανομής κόστους και ωφέλειας που παράγουν συχνά συνοδεύεται από την άση απόδοση του μεγαλύτερου μέρους της ευθύνης για την περιβαλλοντική υποβάθ-

μιση στα οικονομικά ασθενέστερα στρώματα. Η άποψη αυτή είναι στο πνεύμα της κυρίαρχης αντίληψης με βάση την οποία η φτώχεια και η περιβαλλοντική υποβάθμιση αλληλοεξαρτώνται όχι ως αποτελέσματα του καπιταλισμού αλλά η πρώτη ως αιτία και η δεύτερη ως αποτέλεσμα. Παράλληλα, η αντιμετώπιση της κοινωνίας ως μιας ομοιογενούς ολότητας χωρίς ταξικές διαφοροποιήσεις έχει χρησιμοποιηθεί για τη μεταβίβαση των ευθυνών της περιβαλλοντικής υποβάθμισης στις τοπικές κοινωνίες προτάσσοντας το επιχείρημα ότι η μη προστασία του περιβάλλοντος δεν αποτελεί κρατική πολιτική αλλά κοινωνική επιταγή (Apostolopoulou/Pantis 2010). Σε αυτό το πλαίσιο προτάσσεται ως λύση η συμμετοχική διακυβέρνηση, υποστηρίζοντας ότι ένα ανομοιογενές σύνολο φορέων ή «παικτών», συνήθως με αντίθετα ταξικά συμφέροντα, δύναται να συναποφασίσει κοινά ωφέλιμες λύσεις και να καταστήσει πολιτικά εφικτή την περιβαλλοντική προστασία με την κοινή προσδοκία της οικονομικής ανάπτυξης, αντίληψη που αποτελεί συστατικό στοιχείο της θεωρίας του οικολογικού εκσυγχρονισμού.

Παρ' όλα αυτά, η πραγματικότητα της δημιουργίας των προστατευόμενων περιοχών αποδεικνύει την κενότητα των παραπάνω ισχυρισμών αφού εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται από την οικονομική εκμετάλλευση των περιοχών αυτών και από την κοινωνική και οικονομική υποβάθμιση των οικονομικά ασθενέστερων τάξεων των τοπικών κοινωνιών. Ειδικότερα, υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός επιστημονικών ερευνών οι οποίες έχουν αποδείξει ότι η εφαρμογή προγραμμάτων προστασίας έχει επιδεινώσει υπάρχουσες κοινωνικές ανισότητες (Nygren 2005), έχει οδηγήσει σε μείωση των δικαιωμάτων των τοπικών κοινωνιών στην πρόσβαση και χρήση των φυσικών πόρων (Brown 1998), σε τεράστιες κοινωνικοοικονομικές συνέπειες για τις οικονομικά ασθενέστερες τάξεις (Apostolopoulou/Pantis 2010)⁷ αλλά και σε σημαντικά προβλήματα υγείας για ολόκληρα χωριά. Παράλληλα, η βίαιη εκδίωξη τοπικών πληθυσμών, η οποία αποτελεί μια ευρέως χρησιμοποιούμενη «τεχνική» (Cernea/Schmidt-Soltan 2006), έχει άμεσες συνέπειες στην επιβίωσή τους και οδηγεί στην απώλεια εργασίας, γης και κατοικίας, στην οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική περιθωριοποίηση, στην ανασφάλεια για την εξασφάλιση τροφής, στην αυξημένη ευπάθεια σε ασθένειες και στην απώλεια πρόσβασης και χρήσης της δημόσιας γης και των οικοσυστημικών υπηρεσιών⁸ (Knudsen 1999).

Η συσκότιση της ταξικής διάστασης των πολιτικών προστασίας εξυπηρετείται και μέσω της διαδομένης χρήσης της έννοιας της «κοινωνίας των πολιτών». Η ανάδειξη του καθοριστικού ρόλου της «κοινωνίας των πολιτών» διατυπώθηκε πρώτη φορά στην παγκόσμια διάσκεψη στο Ρίο ντε Τζανέιρο (1992) και πλέον ο όρος τείνει να γίνει κλασικός. Η κοινωνία των πολιτών περιλαμβάνει όλες τις οργανώσεις και τους θεσμούς που βρίσκονται, θεωρητικά τουλάχιστον, εκτός του άμεσου κρατικού ελέγχου, όπως σύλλογοι, κινήσεις πολιτών, συνεταιρισμοί, Εκκλησία, Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (ΜΚΟ) καθώς και επιχειρηματικά συμφέροντα. Αναβαθμι-

σμένοσ ρόλοσ στην άσκηση περιβαλλοντικήσ πολιτικήσ μεταξύ των παραπάνω αναγνωρίζεται ſτις ΜΚΟ, οι οποίεσ ſυχνά θεωρούνται οι κύριοι εκφραſτέσ τησ «κοινωνήσ γνώμησ», και η ſυμμετοχή τουσ ſτη διαμόρφωſη πολιτικών εξιſώνεται με την κοινωνική ſυμμετοχή (Αποſτολοπούλου 2009). Η δημιουργία πλειάδασ ετερογενών «οργανώſεων τησ κοινωνίασ των πολιτών» (NGOs – ΜΚΟ) αυξήθηκε κατά περίπου 400% τα τελευταία είκοſι χρόνια. Αυτέσ οι οργανώſεισ είναι ετερογενείσ ſτην κλίμακα δράſησ τουσ, τισ μορφέσ οργάνωſησ τουσ, τουσ ſτόχουσ τουσ καθώσ και τη γενική πολιτική τουσ ſτάſη. Στις περιſſότερεσ περιπτώſεισ οι ΜΚΟ μοιράζονται κοινωνούσ οικονομικούσ ſτόχουσ με τα κράτη τουσ και τα διάφορα επιχειρηματικά ſυμφέροντα. Το ουσιώδεσ εδώ δεν είναι να ομαδοποιήſουμε ſυλλήβδην όλεσ τισ ΜΚΟ χαρακτηρίζοντάσ τεσ αντιδραſτικέσ, κάτι το οποίο άλλωſτε δεν ιſχύει απόλυτα, αλλά να τονίſουμε ότι τέτοιου είδουσ οργανώſεισ μιλούν εκ μέρουσ τησ «κοινωνίασ», ενώ τισ περιſſότερεσ φορέσ δεν ſυμβάλλουν ſτην προώθηση των αναγκών τησ κοινωνικήσ πλειοψηφίασ. Στο θέμα τησ πολιτικήσ προſταſίασ του περιβάλλοντοσ είναι ενδεικτικό ότι καμία από τισ υπερεθνικήσ οργανώſεισ που προωθούν την εγκαθίδρυſη πάρκων δεν έχουν μέχρι τώρα δημοſιεύſει ξεκάθαρεσ πολιτικέσ που να απαγορεύουν τη μετατόπιſη πληθυſμών από τισ προſτατευόμενεσ περιοχέσ (Cernea/Schmidt-Soltau 2006). Επομένωσ, αν και ο ρόλοσ οριſμένων ΜΚΟ ſτην προώθηση μέτρωσ προſταſίασ μπορεί να είναι θετικόσ υπέρ τησ διατήρηſησ του φυſικού περιβάλλοντοσ, παραμένουν ſημαντικέσ αμφιβολίεσ για τη δυνατότητά τουσ τόſο να αντιπαρατεθούν με κεντρικήσ νεοφιλελεύθερεσ πολιτικέσ όſο και να υπερασπιſτούν τη ſύνδεſη τησ προſταſίασ τησ φύſησ με την κοινωνική δικαιοſύνη. Παρ' όλα αυτά, μεγάλεσ διεθνείσ οργανώſεισ που δραſτηριοποιούνται ſτον τομέα τησ προſταſίασ του περιβάλλοντοσ, όπωσ η IUCN, η WWF και η WCS, ενιſχύονται από το κοινό με περιſſότερο από ένα διſ. δολάρια κάθε χρόνο, ενώ αυτοί που προſπαθούν να εργαςτούν για να ſτηρίξουν τοπικούσ πληθυſμούσ είναι μικρέσ οργανώſεισ που βαſίζονται κυρίωσ ſε εθελοντικήσ υπηρεſίεσ ακτιβιſτών.

Επιπροſθέτωσ, ο όροσ «κοινωνία των πολιτών» είναι ιδιαίτερα αſαφήσ και προβληματικόσ, κυρίωσ διότι εμπεριέχει την έννοια τησ «κοινωνίασ» ωσ ομοιόμορφησ ολότητασ. Όπωσ αναφέρει ο Βορόν (2005), ſε αντίθεſη με τουσ περιſſότερουσ θεωρητικόუσ τησ εποχήσ του ο Μαξ πίſτευε πωσ την ανατομία τησ κοινωνίασ των πολιτών θα πρέπει να την αναζητήſει κανείσ ſτην πολιτική οικονομία ωſτε να φανερωθούν οι κοινωνικήσ τάξεισ και τα υλικά θεμέλια πάνω ſτα οποία ſτηρίζεται το ſύνολο τησ κοινωνικήσ ζωήσ. Στο ίδιο πνεύμα, η Meiksins Wood (1998) υποβάλλει ſε κριτική την «καινούργια λατρεία τησ κοινωνίασ των πολιτών», τονίζοντασ πωσ ſε αντίθεſη με τισ θεωρήſεισ τησ μαρξιſτικήσ παράδοſησ η εν λόγω έννοια «παύει να χρηſιμοποιείται ſαν κριτικό εργαλείο τησ καπιταλιſτικήσ κοινωνίασ και μετατρέπεται ſε μια λεπτή απολογία τησ ίδιασ». Στη ſημερινή τησ επαναſύνθεſη η έννοια τησ κοινωνίασ των πολιτών αποδομεί τη ſημαſία των κοινωνικών τάξεων και

αποδιαρθρώνει τη δομική σύγκρουση που τις αντιπαραβάλλει, τη διαλύει στα χιλιάδες υποκείμενα που τη συνθέτουν (Meiksins Wood 1998), διαδραματίζοντας ένα συγκεκριμένο ρόλο στη σύγχρονη ιδεολογική πάλη: τη συσκότιση της ταξικής κοινωνίας και της εκμετάλλευσης ώστε ο καπιταλισμός να καταστεί απόλυτα «φυσικοποιημένος» και συνεπώς στο περιθώριο κάθε κριτικής (βλ. Borón 2005)⁹. Η άκριτη χρήση της έννοιας της «κοινωνίας των πολιτών» στην απονομή ευθυνών για την περιβαλλοντική κρίση οδηγεί αναπόφευκτα σε αναλύσεις που αδυνατούν να συλλάβουν τις αιτίες των περιβαλλοντικών προβλημάτων, ενώ παραβλέπει συστηματικά ότι η αλληλεπίδραση μεταξύ κοινωνίας και φύσης διαμεσολαβείται από την κοινωνική εργασία που επιτελείται στο εσωτερικό ταξικών σχέσεων σε ταξικές κοινωνίες (Βλάχου 1995). Κατ' αυτό τον τρόπο οι ατομικές και συλλογικές μη αειφόρες πρακτικές αποδεδμεύονται από τον τρόπο παραγωγής και η σχέση της κοινωνίας με τη φύση αντιμετωπίζεται ως μια ατομική και αδιαμεσολάβητη σχέση του καθενός από εμάς με το φυσικό περιβάλλον.

Οι μηχανιστικές και ιδεαλιστικές αντιλήψεις για τη φύση

Οι μηχανιστικές αντιλήψεις για τηματοποίηση και απόδοση νομισματικών αξιών στη φύση τείνουν να καταρρεύσουν όταν θεωρήσουμε ότι το περιβάλλον συντίθεται οργανικά, ως οικοσύστημα παρό ως μια καρτεσιανή μηχανή με αντικαταστάσιμα μέρη (Harvey 1993). Επιπροσθέτως, η αναπαραγωγή του περιβάλλοντος δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι λειτουργεί σε αντιστοιχία με τους κανόνες της αγοράς (Perelman 2003· Sweezy 2004), οπότε να υποθέσουμε για παράδειγμα ότι όταν ένα οικοσύστημα έχει υποστεί κάποια σημαντική αλλαγή, όπως όταν ένα δάσος έχει ξυλευτεί, απλώς θα επιστρέψει στην προηγούμενη κατάστασή του (Clark/York 2005). Η μηχανιστική αντίληψη δεν περιορίζεται στα περί κοστολόγησης της φύσης αλλά είναι εμφανής στη συνολική αδυναμία των περιβαλλοντικών πολιτικών να αντιληφθούν την έννοια της αλληλεπίδρασης και εμποδίζει την εφαρμογή προληπτικών πολιτικών.

Οι κυρίαρχες φιλοσοφίες της δυτικής επιστήμης, εγκλωβισμένες στις οντολογικές δεσμεύσεις του αναγωγισμού, έχουν αποδειχτεί ακατάλληλες για τη μελέτη της πολυπλοκότητας με την οποία έρχεται αντιμέτωπη η βιολογία όταν οι έρευνες στρέφονται στη μελέτη πολύπλοκων συστημάτων (οικολογία και γενετική πληθυσμών, βιογεωγραφία και εξέλιξη· Levins/Lewontin 1985). Όπως εξηγούν οι Levins και Lewontin (1980), ο αναγωγιστικός μύθος της απλότητας οδηγεί τους υποστηρικτές του να υποτιμούν τη σπουδαιότητα των αλληλεπιδράσεων, με αποτέλεσμα οι συστάσεις τους για πράξη (π.χ. στην προστασία του περιβάλλοντος) να ματαιώνονται από τη δύναμη των έμμεσων και απρόβλεπτων αιτιών, ενώ αγνοώντας τις ιδιότητες πολύπλοκων συνόλων αντιμετωπίζουν τα αποτελέσματά τους μόνο ως θόρυβο και

προάγουν την τυχαιότητα σε μια οντολογική αρχή η οποία οδηγεί στο σταμάτημα της έρευνας. Η πίστη στην ατομικιστική φύση του κόσμου καθιστά την κατανομή σχετικής βαρύτητας σε ξεχωριστές αιτίες το βασικό αντικείμενο της επιστήμης και εμποδίζει τη μελέτη της αλληλεπίδρασης των μερών που συγκροτούν μια διαδικασία οδηγώντας στην ανάπτυξη αποπροσανατολιστικών δυΐσμών, που συχνά είναι πιο αντιπροσωπευτικοί των κοινωνικών σχέσεων παρά της βιολογικής πραγματικότητας, όπως για παράδειγμα «άνθρωπος εναντίον φύσης» (Gould/Lewontin 2000). Παράλληλα, η κατανόηση του φυσικού κόσμου σε ένα αναγωγιστικό πλαίσιο συνεπάγεται ότι ο εξωτερικός κόσμος θέτει τις συνθήκες στις οποίες πρέπει να προσαρμοστούμε κοινωνικά όπως το περιβάλλον εξαναγκάζει τα είδη να προσαρμοσθούν βιολογικά (Levins/Lewontin 1985). Ο ισχυρισμός όμως ότι η κοινωνική τάξη πραγμάτων είναι το φυσικό αποτέλεσμα ανταγωνιζόμενων συμφερόντων είναι μια σαφής ιδεολογική θέση η οποία, ενώ αντικατοπτρίζει την πραγματικότητα της αποξένωσης του ανθρώπου από τη φύση και των ανθρώπων μεταξύ τους εντός της οποίας παράχθηκε, επιτελεί έναν σαφή σκοπό: να καταστήσει τη σημερινή διαμόρφωση της κοινωνίας αναπόφευκτη.

Οι πολιτικές προσασίας του περιβάλλοντος κινούνται από την ιδεαλιστική αναπαράσταση της φύσης ως κάποιας ιδανικής μορφής, η οποία βρίσκεται σε μια αρμονική κατάσταση εγγενούς ισορροπίας ξέχωρα από την κοινωνία, έως τη μηχανιστική αναπαράστασή της ως μηχανής παροχής υπηρεσιών προς όφελος της ανθρωπίνης ευημερίας. Αυτή η διάσταση ανάμεσα στις ιδεαλιστικές και μηχανιστικές αντιλήψεις κυριαρχεί εδώ και χιλιάδες χρόνια και διαμορφώνει σημαντικά τη φιλοσοφία και την κοινωνική κατανόηση του κόσμου. Οι διάφορες οικονομιστικές προσεγγίσεις, αν και δεν είναι πλήρως ενοποιημένες, συνδέονται τόσο από τη μηχανιστική αντίληψη για τη φύση όσο και από την αισιοδοξία ότι η κοινωνία μπορεί να ξεπεράσει κάθε φυσικό εμπόδιο μέσω της τεχνολογικής καινοτομίας (Clark/York 2005). Σε αυτές τις αντιλήψεις η φύση, όταν λαμβάνεται υπ' όψιν, αποτελεί ένα εμπόδιο που πρέπει να ξεπεραστεί ώστε να μην εμποδίσει την ανάπτυξη, ενώ το κόστος της παραγωγικής διαδικασίας στη φύση γίνεται αντιληπτό ως «εξωτερικό» κόστος, εκτός του τρόπου παραγωγής. Είναι ενδεικτικό ότι στις σημερινές θεωρίες περί αειφορίας και οικολογικού εκσυγχρονισμού η φύση παραμένει στο παρασκήνιο ως πηγή «δωρεάν αγαθών», ενώ ο «κοινωνικός» και ο «φυσικός» κόσμος αντιμετωπίζονται ως οντολογικά ξεχωριστές κατηγορίες. Αυτές οι αντιλήψεις, υποτιμώντας τη δυναμική φύση της κοινωνίας και των οικοσυστημάτων και διαχωρίζοντας την οικονομική ανάπτυξη από τους φυσικούς πόρους από τους οποίους εξαρτάται, εμποδίζουν την υιοθέτηση αειφόρων λύσεων.

Σε αντίθεση με τις παραπάνω αντιλήψεις, είναι πολλοί οι επιστήμονες που συμβάλλουν στην ανάπτυξη μιας διαλεκτικούλιστικής προσέγγισης. Οι εργασίες διαλεκτικών φυσικών επιστημόνων, και ιδιαίτερα των Levins, Lewontin και Gould (οι

οποίοι συνέχισαν την παράδοση του Δαρβίνου, του Μαρξ, του Ένγκελς καθώς των Levy, Bernal, Haldane κ.ά.), προσφέρουν σημαντική βάση για την κατανόηση του φυσικού κόσμου (Clark/York 2005). Ειδικότερα η εστίαση στις αλληλεπιδράσεις σε διάφορα επίπεδα –ανάμεσα στα γονίδια και στους οργανισμούς, στους οργανισμούς και στο περιβάλλον και συνολικά στη δυναμική ιστορική διαδικασία της εξέλιξης– κινείται σε αντιθετική κατεύθυνση από οποιαδήποτε ιδεαλιστική-ολιστική και μηχανιστική-αναγωγιστική κατανόηση της σχέσης κοινωνίας και φύσης. Οι οργανικές διαδικασίες δεν συμφωνούν με ερμηνείες που κατανοούν τη φύση και τη σχέση του ανθρώπου μαζί της με στατικό και μεταφυσικό τρόπο. Όπως εξηγεί ο Lewontin (2000) «η εξέλιξη [...] είναι μια ιστορικά απρόοπτη, περιπλανώμενη διαδρομή διαμέσου του χώρου των δυνατοτήτων. Μέρος του ιστορικού απρόοπτου προκύπτει επειδή οι φυσικές συνθήκες μέσα στις οποίες εξελίχθηκε η ζωή έχουν επίσης μια απρόοπτη ιστορία, αλλά το μεγαλύτερο μέρος από την αβεβαιότητα της εξέλιξης απορρέει από την ύπαρξη πολλαπλών δυνατών διαδρομών ακόμη και όταν οι εξωτερικές συνθήκες είναι σταθερές». Η έμφαση του Lewontin έγκειται στην απόρριψη τελεολογικών αντιλήψεων για την εξέλιξη ορατών στις κυρίαρχες αντιλήψεις περί ύπαρξης ενδογενούς «σκοπού» της φύσης, που οδηγεί στην «πρόοδο», αντιλήψεις που συχνά μεταφέρονται και στον κοινωνικό κόσμο. Στο ίδιο πνεύμα η έννοια της «οικοσυστημικής προσαρμοστικότητας» (Gunderson/Holling 2002), αντιμετωπίζοντας τα οικοσυστήματα ως πολύπλοκα προσαρμοζόμενα συστήματα, δίνει έμφαση στην κατανόηση της αλλαγής και της ικανότητάς τους να αντιδρούν στις διαταραχές χωρίς να απολέσουν σημαντικές δομές και λειτουργίες. Παράλληλα, τα οικοσυστήματα που έχουν υποστεί ανθρωπογενείς παρεμβάσεις τείνουν να αντικατοπτρίζουν με αντιφατικούς τρόπους τα κοινωνικά συστήματα που καθοδήγησαν τις εν λόγω παρεμβάσεις. Εδώ μπορούμε να θυμηθούμε τόσο την αντίληψη του Μαρξ για «εξανθρωπισμό» της φύσης και «φυσικοποίηση» του ανθρώπου όσο και την περιγραφή του Ένγκελς αναφορικά με το ρόλο που διαδραμάτισε η εργασία στη μετάβαση από τον πίθηκο στον άνθρωπο. Η σημασία της συνεξέλιξης της κοινωνίας με τη φύση για τη μαρξιστική ανάλυση έχει τονιστεί μεταξύ άλλων από τον Burkett (1999), ο οποίος εξηγεί ότι ο Μαρξ βλέπει την εξέλιξη της ανθρωπότητας ως πρωτίστως διαμορφωμένη από τις μεταβαλλόμενες κοινωνικές μορφές της παραγωγής, βλέποντας όμως αυτές τις κοινωνικές μορφές όπως οι ίδιες αναδιαμορφώνονται από την παραγωγή ως υλική διαδικασία που εξαρτάται από φυσικές συνθήκες. Η συνεξέλιξη της φύσης και της ανθρώπινης κοινωνίας δεν υπονοεί βιολογικό ντετερμινισμό των κοινωνιών αλλά αναγνώριση ότι η φύση επιβάλλει συγκεκριμένους όρους στην ανθρώπινη ικανότητα να επηρεάζει το φυσικό περιβάλλον χρησιμοποιώντας την επιστήμη και την τεχνολογία, τον καταμερισμό εργασίας και πλούτου. Συνεπώς, όλες οι κοινωνικές μορφές της παραγωγής εκτυλίσσονται μέσα σε ένα συνδυασμό κοινωνικών και φυσικών «περιβαλλόντων», ενώ όσο οι άνθρωποι αυξάνουν την επιστημονική και τεχνολογική τους

γνώση τόσο η ανθρώπινη πράξη γίνεται ένα πιο καθοριστικό στοιχείο. Οι άνθρωποι-νες κοινωνίες λοιπόν συναντούν τη φύση «από τα μέσα» και μέσω της κοινωνικής εργασίας που μεταμορφώνει τη φύση στις ιστορικά παραγμένες μορφές της, οι οποίες δεν μπορούν να ιδωθούν ανεξάρτητα από την κύρια αλληλεπίδραση κοινωνίας-φύσης διαμέσου της εργασίας. Το αποτέλεσμα αυτής της αλληλεπίδρασης είναι η κοινωνική αλλαγή και η παραγωγή νέων «συνόλων» φυσικών και κοινωνικών συνθηκών οι οποίες γίνονται η βάση για το επόμενο στάδιο διαμόρφωσης της ιστορίας (McLaughlin/Clow 2007). Ο καθορισμός των δυνατοτήτων του επόμενου αυτού «σταδίου» ιστορικής εξέλιξης καθορίζεται από τις αλληλεπιδράσεις των ανθρώπων «με το τεχνητό –δημιουργημένο από την κοινωνία– περιβάλλον και μέσω αυτού με τη φύση» (Παυλίδης 2002) και όχι μονοσήμαντα από το φυσικό περιβάλλον.

Ιδιαίτερης σημασίας για την κατανόηση της σχέσης κοινωνίας και φύσης είναι η έρευνα που αφορά τα «κοινωνικοοικολογικά συστήματα», όρο που κατοχυρώθηκε από τους Berkes και Folke (1998) με σκοπό να αναδείξουν τη διαλεκτική σχέση-έννοια των «ανθρώπων μέσα στη φύση» (“humans-in-nature”) και να υπογραμμίσουν τον τεχνητό διαχωρισμό μεταξύ κοινωνικών και οικολογικών συστημάτων. Τα κοινωνικοοικολογικά συστήματα αποτελούν αλληλοσυνδεδεμένα συστήματα μεταξύ των ανθρώπων και της φύσης (Berkes/Folke 1998), ενώ η δυνατότητά τους να συμπεριφέρονται ως πολύπλοκα προσαρμοζόμενα συστήματα υπογραμμίζει τη συνεχή και συνεξελισσόμενη δυναμική μεταξύ οικολογικής και ανθρώπινης αλλαγής (Peterson 2000, Folke *et al.* 2005). Υπό το πρίσμα των «κοινωνικοοικολογικών συστημάτων» οι άνθρωποι δράσεις αποτελούν καθοριστικό παράγοντα της δυνατοτητας των οικοσυστημάτων να στηρίζουν τους φυσικούς πόρους και τις οικοσυστημικές υπηρεσίες. Παράλληλα, οι οικολογικοί πόροι καθορίζουν τις εναλλακτικές λύσεις που είναι διαθέσιμες στους ανθρώπους σε μια ορισμένη χωρική και χρονική κλίμακα, χωρίς παρ’ όλα αυτά οι τελευταίες να είναι απόλυτα καθορισμένες δεδομένης της δυναμικής φύσης των οικοσυστημάτων. Τα κοινωνικοοικολογικά συστήματα περιλαμβάνουν πολύπλοκα δίκτυα όπου οι χρήστες των πόρων συνδέονται μεταξύ τους σε διάφορες κλίμακες, και συνεπώς οι οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις δεν συνδέονται μόνο με τοπικά πρότυπα παραγωγής, κατανάλωσης και ευημερίας αλλά εξαρτώνται παράλληλα και από την ικανότητα άλλων οικοσυστημάτων να τις διατηρούν (Folke *et al.* 2005).

Συμπεράσματα

Η κυρίαρχη αναπτυξιακή αντίληψη για τη σχέση κοινωνίας και φύσης προσφέρει αποπροσανατολιστικές ερμηνείες στο βαθμό που υποστηρίζει αφηρημένες, εξωιστορικές ερμηνείες για φαινόμενα τα οποία έχουν ιστορικά συγκεκριμένους καθο-

ρισμούς υποβάλλοντας την άποψη «ότι οι αστικές σχέσεις είναι φυσικοί, αμετάβλητοι νόμοι της κοινωνίας, που νοείται in abstracto» (Marx 1957). Όπως εξηγεί ο Μπιτσάκης (2003) «το κοινωνικό υπόβαθρο της τεχνοκρατικής και αναπτυξιακής ιδεολογίας είναι ο σύγχρονος κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής [...] αλλά παράλληλα η αναπτυξιακή ιδεολογία επικαλύπτει την ουσία του φαινομένου που είναι η ενσωμάτωση στην καπιταλιστική αγορά». Οι υποστηρικτές της αναπτυξιακής ιδεολογίας δεν αποδέχονται τον καπιταλιστικό χαρακτήρα των περιβαλλοντικών προβλημάτων και ερμηνεύουν την οικολογική κρίση ως αντανάκλαση μιας έμφυτης σύγκρουσης ανάμεσα στην ανθρωπότητα ως σύνολο και το υπόλοιπο του φυσικού κόσμου. Η αποδοχή αυτής της αρνητικής σχέσης κοινωνίας - φύσης συνοδεύεται από την προσπάθεια περαιτέρω ενσωμάτωσης κάθε πλευράς του περιβάλλοντος στις λειτουργίες της αγοράς, ενώ η αντιμετώπιση της πλειονότητας των περιβαλλοντικών προβλημάτων τοποθετείται σε ένα απροσδιόριστο μέλλον όπου θα έχει επιτευχθεί η επιστημονική βεβαιότητα για τις συνέπειές τους.

Η ιδεολογία που υποστηρίζει να είμαστε «ρεαλιστές» διαπνέει τόσο τη θεωρία του οικολογικού εκσυγχρονισμού όσο και την έννοια της αιφόρου ανάπτυξης. Άλλωστε και οι δύο διαμορφώθηκαν μέσα στο ιστορικά συγκεκριμένο καπιταλιστικό πλαίσιο, το οποίο δεν θέτουν υπό αμφισβήτηση, και αντανακλούν τις αντιφάσεις και τα όριά του. Η αντιφατικότητα αυτή γίνεται πιο εμφανής από το γεγονός ότι, παρά τη θεσμοποίηση της πολιτικής προστασίας του περιβάλλοντος, η περιβαλλοντική πολιτική συχνά καθίσταται ακόμη και εχθρική προς τη φύση και τον άνθρωπο. Τόσο η κοστολόγηση του φυσικού περιβάλλοντος όσο και ο αποκλεισμός των τοπικών κοινωνιών από τη χρήση των φυσικών τους πόρων αναπαράγουν το διαχωρισμό και την αποξένωση ανάμεσα στον άνθρωπο και το μη ανθρώπινο περιβάλλον του. Η αποξένωση είναι την ίδια στιγμή αποξένωση της ανθρωπότητας από την εργασιακή δραστηριότητα και από τον ενεργό της ρόλο στο μετασχηματισμό της φύσης, ενώ συνεπάγεται πάντα μια κοινωνική αποξένωση. Η αντίληψη για την αποξένωση της φύσης, η οποία αναδύεται από την ανθρώπινη πρακτική ζωή, δεν είναι ανεξάρτητη από την αποξένωση της εργασίας. Και οι δύο έννοιες είναι θεμελιωμένες στη μαρξιστική αντίληψη για τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Δεδομένης της οξυνόμενης οικολογικής κρίσης είναι κρίσιμη η ανάδειξη της αναγκαιότητας του κοινωνικού ελέγχου της παραγωγής, ελέγχου της «συσσώρευσης για χάρη της συσσώρευσης», της «παραγωγής για χάρη της παραγωγής» όσο και η συνειδητοποίηση ότι «το μέλλον της ανθρωπότητας δεν μπορεί να χτιστεί πάνω σε μια ευχάριστη ζωή για λίγους και βάσανα για την πλειοψηφία» (Haila/Levins 1992). Η κυρίαρχη αναπτυξιακή ιδεολογία κινείται μέχρι σήμερα από την υπόσχεση της «αιώνιας ειρήνης» του Καντ με παραδειγματική ευκολία στην απειλή του «τέλους της ιστορίας» του Φουκιογάμα. Ούτε οι πόλοι του παραπάνω δίπολου ούτε οι ενδιάμεσες περιοχές του δεν μπορούν να αποτελέσουν όραμα για τη συντριπτική πλειοψηφία της ανθρωπότητας.

νης κοινωνίας αλλά ούτε και να οδηγήσουν στην άρνηση της άρνησης της ενότητας κοινωνίας και φύσης.

Οι φτωχοί ζουν στις πιο μολυσμένες περιοχές, κοντά σε βιομηχανικές ζώνες, δρόμους ταχείας κυκλοφορίας, σε προάστια που «πάσχουν» από πλευράς ηλεκτροδότησης ή υδροδότησης ή καθαριότητας. Επιπλέον οι φτωχοί υφίστανται πρώτοι τις συνέπειες της οικολογικής κρίσης. Στην Κίνα [...] το «περιβάλλον έχει γίνει κοινωνικό θέμα που προκαλεί κοινωνικές αντιφάσεις», το 2004, η χώρα γνώρισε 51.000 συγκρούσεις για το περιβάλλον. Υπάρχουν, για παράδειγμα, δεκάδες «χωριά του καρκίνου», περιστοιχισμένα από χημικά εργοστάσια. Με τον ίδιο τρόπο, οι συγκρούσεις που συνδέονται με την κλοπή της γης των αγροτών προς όφελος της κτηματομεσιτικής κερδοσκοπίας πολλαπλασιάζονται: 74.000 το 2004 έναντι 58.000 το 2003. Αυτή η διαμάχη για την απόκτηση γης οδηγεί σε αιματηρές συγκρούσεις. Έξι αγρότες σκοτώθηκαν από την αστυνομία τον Ιούνιο του 2005 και 20 τον Δεκέμβριο του 2005.

Kempf 2007

Βιβλιογραφία

- Abakerli, S. (2001), "A critique of development and conservation policies in environmentally sensitive regions in Brazil", *Geoforum* 32, 551-565.
- Adams, W. M. (2004), *Against Extinction: The Story of Conservation*, Earthscan, London.
- Apostolopoulou, E./Pantis, J. D. (2010), "Development plans versus conservation: explanation of emergent conflicts and state political handling", *Environment and Planning A* 42, 982-1000.
- Berkes, F./Folke, C. (1998), *Linking social and ecological systems: management practices and social mechanisms for building resilience*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Brown, K. (1998), "The political ecology of biodiversity, conservation and development in Nepal's Terai: Confused meanings, means and ends", *Ecological Economics* 24, 73-87.
- Burkett, P. (1999), *Marx and Nature: A Red and Green Perspective*, St. Martin's Press, New York.
- _____(2003), "The Value Problem in Ecological Economics: Lessons from the Physiocrats and Marx", *Organization & Environment* 16, 137-167.
- Cerneia, M. M./Schmidt-Soltan, K. (2006), "Poverty risks and national parks: Policy issues in conservation and resettlement", *World Development* 34, 1808-1830.
- Clark, B./York, R. (2005), "Dialectical Materialism and nature: An alternative to Economism and Deep Ecology", *Organization & Environment* 18, 318-337.
- Clausen, R./Clark, B. (2005), "Metabolic rift and marine ecology: an analysis of the ocean crisis within capitalist production", *Organization & Environment* 18, 422-444.
- Fabiani, J. L. (1985), "Sciences des écosystèmes et protection de la nature", στο A. Cadoret (επιμ.), *Protection de la nature. Histoire et idéologie*, L' Harmattan, Paris, 75-93.
- Folke, C./Hahn, T./Olsson, P./Norberg, J. (2005), "Adaptive governance of social-ecological systems", *Annual Review of Environment and Resources* 30, 441-473.

- Foster, J. B. (1999), "Marx's theory of Metabolic Rift: Classical foundations for Environmental Sociology", *American Journal of Sociology* 105, 366-405.
- _____. (2000α), *Marx's Ecology. Materialism and Nature*, Monthly Review Press, New York.
- _____. (2000β), "Marx's Ecological Value Analysis: Review of Paul Burkett's *Marx and Nature: A Red and Green Perspective*", *Monthly Review* 52, 39-47.
- Geisler, C./De Sousa, R. (2001), "From refuge to refugee: The African case", *Public Administration and Development* 21, 159-170.
- Gimenez, M. E. (2000), "Does ecology need Marx?", *Organization & Environment* 13, 292-304.
- Gould, S. J./Lewontin, R. C. (2000), "The spandrels of San Marco and the Panglossian paradigm: A critique of the adaptionist program" στο D.R. Keller/F. B. Golley (επιμ.), *The Philosophy of Ecology: From Science to Synthesis*, University of Georgia Press, Athens, GA, 263-276.
- Gunderson, L. H./Holling, C. S. (2002), *Panarchy: Understanding Transformations in Human and Natural Systems*, Island Press, Washington.
- Haila, Y./Levins, R. (1992), *Humanity and Nature: Ecology, Science and Society*, Pluto Press, London.
- Hajer, M. A. (1995), *The Politics of Environmental Discourse: Ecological Modernization and the Policy Process*, Oxford University Press, Oxford.
- Harvey, D. (1993), *The Nature of Environment: The Dialectics of Social and Environmental Change. The Socialist Register 1993*, Monthly Review Press, New York/London.
- Kempf, H. (2007), *Comment les riches détruisent la planète*, Éditions du seuil, Paris.
- Knudsen, A. (1999), "Conservation and controversy in Karakoram: Khunjerab National Park, Pakistan", *Journal of Political Ecology* 6, 1-30.
- Levins, R./Lewontin, R. C. (1980), "Dialectics and reductionism in ecology", *Synthese* 43, 47-78.
- _____. (1985), *The Dialectical Biologist*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts/London.
- Lewontin, R. C. (2000), *The Triple Helix: Gene, Organism, and Environment*, Harvard University Press, Cambridge.
- Magdoff, F. (2002), "Capitalism's twin crises: economic and environmental", *Monthly Review* 54.
- Marx, K. (1957), *Contribution à la critique de l'économie politique*, Éditions sociales, Paris.
- Marx, K./Engels, F. (1975), *Collected works*, International, New York.
- McCarthy, J. (2002), "First World political ecology: Lessons from the wise use movement", *Environment and Planning A* 34, σ. 1281-1302.
- McLaughlin, D./Clow, M. (2007), "Healing the metabolic rift between farming and the eco-system: Challenges facing organic farmers in Canada and Sweden", *Socialist Studies* 3, 7-29.
- Meiksins Wood, A. (1998), *The Communist Manifesto 150 years later*, Monthly Review Press, New York.
- Mol, A.P.J./Spaargaren, G. (2000), "Ecological Modernization Theory in Debate: A review", *Environmental Politics* 9, 17-49.
- Neumann, R. P. (1996), "Dukes, earls and ersatz Edens: Aristocratic nature preservationists in colonial Africa", *Environment and Planning D: Society and Space* 14, 79-98.
- _____. (1998), *Imposing Wilderness: Struggles over Livelihood and Nature Preservation in Africa*, University of California Press, Berkeley, CA.
- Nygren, A. (2005), "Community-based forest management within the context of institutional decentralization in Honduras", *World Development* 33, 639-655.
- O'Connor, J. (1998), *Natural Causes*, Guilford, New York.
- Pejchar, L./Morgan, P. M./Caldwell, M. R./Palmer, C./Daily, G. C. (2007), "Evaluating the potential for conservation development: Biophysical, economic, and institutional perspectives", *Conservation Biology* 21, 69-78.
- Perelman, M. (2003), "Myths of the market: Economics and the environment", *Organization & Environment* 16, 168-226.

- Peterson, G. (2000), "Political ecology and ecological resilience: an integration of human and ecological dynamics", *Ecological Economics* 35, 323-336.
- Randall, A. (2002), "Benefit cost considerations should be decisive when there is nothing more important at stake", στο D. W. Bromley/J. Paavola, (επιμ.), *Economics, Ethics and Environmental Policy: Contested Choices*, Blackwell Publishing, Oxford.
- Sweezy, P. M. (2004), Capitalism and the environment, *Monthly Review* 56, 86-93.
- Vlachou, A. (2005), "Debating sustainable development", *Rethinking Marxism* 17, 627-638.
- Αποστολοπούλου, Ε. (2009), *Οι κοινωνικές συγκρούσεις κατά την εφαρμογή της περιβαλλοντικής πολιτικής σε προστατευόμενες περιοχές. Ανάλυση και αποτίμηση των πολιτικών διατήρησης και διαχείρισης του φυσικού περιβάλλοντος στην Ελλάδα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τομέας Οικολογίας, Τμήμα Βιολογίας, ΑΠΘ.
- Βλάχου, Α. (1995), «Σκέψεις πάνω στις οικολογικές κριτικές και ανασυνθέσεις του μαρξισμού», στο Α. Βλάχου/Τ. Benton, R. Grundmann, (επιμ.), *Κοινωνία και φύση: Μία συζήτηση για την οικολογία, τον μαρξισμό και τη γνωσιοθεωρία*, Δελφίνι, Αθήνα.
- Βορόν, Α. Α. (2005), «Η ζούγκλα και η πόλη. Ερωτηματικά γύρω από την πολιτική θεωρία του ζαπατισμού», *Ουτοπία* 63, 89-112.
- Ένγκελς, Φ. (1901), *Η διαλεκτική της φύσης*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Μαντότο, Ρ. (1996), *Ο Οικοκαπιταλισμός. Το περιβάλλον ως μεγάλη επιχείρηση*, Στάχυ, Αθήνα.
- Μαώξ, Κ. (1973), *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας*, Νέοι Στόχοι, Αθήνα.
- _____. (1975), *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα*, Γλάρος, Αθήνα.
- _____. (1978), *Το Κεφάλαιο: Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, τόμ. Γ', Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- _____. (1994), *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- _____. (2002), *Το Κεφάλαιο: Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, τόμ. Α', Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Μπιτσάκης, Ε. Ι. (1997), «Οικολογία: μια μαρξιστική προσέγγιση», *Ουτοπία* 26, σ. 23-52.
- Μπιτσάκης, Ε. Ι. (2003), *Θεωρία και πράξη. Προβλήματα φιλοσοφίας του ανθρώπου*, Gutenberg, Αθήνα.
- Παυλίδης, Π. (2002), «Ανθρώπινη φύση, κοινωνική εργασία, παιδαγωγία: Οι βιολογικοί και κοινωνικοί συντελεστές της προσωπικότητας», *Σύγχρονη Εκπαίδευση* 123, 65-80.
- Φόστερ, Τ. Μ. (2003), *Οικολογία και καπιταλισμός*, Μεταίχμιο, Αθήνα.

Σημειώσεις

1. Υπάρχει μια εκτεταμένη βιβλιογραφία σχετικά με τη σημασία της διάκρισης μεταξύ αξίας χρήσης και ανταλλακτικής αξίας στην κατανόηση των οικολογικών προβλημάτων η παρουσίαση της οποίας ξεπερνά τους στόχους του συγκεκριμένου άρθρου (βλ. Burkett 2003· Φόστερ 2003).

2. Βλ. και Ένγκελς 2001, σ. 160.

3. Η δεύτερη Γεωργική Επανάσταση (1830-1880) χαρακτηρίστηκε από την ανάπτυξη της βιομηχανίας των λιπασμάτων και την επανάσταση στη χημεία του εδάφους η οποία συνδέθηκε κυρίως με τις εργασίες του Γερμανού χημικού Γιούστους φον Λήμπιχ (Justus von Liebig). Την περίοδο εκείνη η μείωση της παραγωγικότητας του εδάφους αποτελούσε μια από τις σημαντικότερες περιβαλλοντικές ανησυχίες της καπιταλιστικής κοινωνίας συγκρινόμενη με τις ανησυχίες για την αυξανό-

μενη αστική ρύπανση, την αποψίλωση ολόκληρων ηπείρων και τους μαλθουσσιανούς φόβους υπερπληθυσμού (O'Connor 1998).

4. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς δεν περιόρισαν την κριτική τους στην περιβαλλοντική υποβάθμιση στο ζήτημα του εδάφους αλλά εστίασαν και σε άλλες πλευρές, όπως στην αποψίλωση των δασών, την υπερεκμετάλλευση φυσικών πόρων κ.ά. (Marx/Engels 1975, τόμ. 42, σ. 559).

5. Από τα παραπάνω δεν υπονοείται ότι η ανθρώπινη κοινωνία είναι αντιμέτωπη με αμετάβλητα «φυσικά όρια» αλλά ούτε και ότι οι ανθρώπινες κοινωνίες εκτός του καπιταλιστικού πλαισίου θα απολάμβαναν αφθονία πλουτοπαραγωγικών πόρων, κριτικές που έχουν καταλογιστεί στη μαρξιστική ανάλυση. Αντιθέτως, τα φυσικά όρια θεωρούνται τόσο υλικά όσο και εμπόδια της κοινωνικής οργάνωσης των ανθρώπων ενώ λειτουργούν μέσα από κοινωνικές συνθήκες εγκαθιδρυμένες από τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων. Όπως εξηγεί η Gimenez (2000) «απέναντι στον αφηρημένο υλισμό, συχνά ενσωματωμένο στις κυρίαρχες οικολογικές προσεγγίσεις, ο οποίος λόγω μιας αντιδιαλεκτικής θέσης συνδυάζει μια ιδεαλιστική κατανόηση των αιτιών των οικολογικών προβλημάτων με την υλιστική κατανόηση περί φυσικών ορίων, ο μαρξισμός αντιπαραθέτει μια διαλεκτική προσέγγιση η οποία διατηρεί την υλιστική πλευρά της φύσης και των νόμων της αναγνωρίζοντας παράλληλα την ικανότητα της ανθρωπότητας να διαμορφώνει την ιστορία».

6. Η σημασία της ελεύθερης ιδιοποίησης των φυσικών πόρων στο έργο του Μαρξ καθίσταται εμφανής και από το γεγονός ότι τοποθετήθηκε στην αρχή του *Κεφαλαίου* (1867: 2002) η εξής φράση: «ένα πράγμα μπορεί να έχει αξία χρήσης χωρίς να έχει αξία. Αυτή είναι η περίπτωση όταν η χρησιμότητά του για τον άνθρωπο δεν οφείλεται στην εργασία. Τέτοια είναι ο αέρας, το παρθένο έδαφος, κ.λπ.».

7. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι υπάρχουν και περιορισμένης έκτασης περιπτώσεις όπου τα προγράμματα προστασίας έχουν σημαντικές ωφέλειες για τους τοπικούς πληθυσμούς και για το φυσικό περιβάλλον.

8. Αν και δεν υπάρχει ακριβής υπολογισμός του συνολικού αριθμού των ανθρώπων που εκτοπίζονται από τις προστατευόμενες περιοχές σε παγκόσμιο επίπεδο, κάποιες πρώτες εκτιμήσεις οδηγούν σε εντυπωσιακά υψηλά νούμερα. Για παράδειγμα, οι Geisler και De Sousa (2001) εκτιμούν ότι υπάρχουν 14 με 24 εκατ. «περιβαλλοντικοί πρόσφυγες», αποτέλεσμα των πολιτικών προστασίας μόνο στην Αφρική.

9. Στο ίδιο πνεύμα κινείται και η χρήση του μεταμοντέρνου όρου των «παικτών» (actors) η οποία παρουσιάζεται αναβαθμισμένη στις συζητήσεις στο πεδίο της περιβαλλοντικής πολιτικής και συμβάλλει σε μια αντιδραστική περιγραφή της πολιτικής ως διαπραγμάτευση ανάμεσα σε «καλούς ή κακούς παίκτες» χωρίς συγκεκριμένα ταξικά συμφέροντα (Αποστολοπούλου 2009).

Τερψιχόρη Ξανθοπούλου, Οι δύο Φρίντες, 2009.